

ORKESTRNING PAYDO BO'LISHI VA EVOLYUTSIYASI

Andijon davlat pedagogika instituti musiqa ta'lim
yo'nalishi 3-bosqich talabasi **To`rakulova Sarvinoz**

Ilmiy rahbar: prof.v.b. **X.T.Botirova**

Annotatsiya: Mazkur maqolada orkestr san'atining paydo bo'lishi, uning tarixiy evolyutsiyasi hamda zamonaviy shakllari haqida so'z yuritiladi. Ilk orkestr shakllaridan boshlab, barokko, klassitsizm, romantizm va zamonaviy davr kompozitorlarining — xususan, Bax, Motsart, Betxoven, Chaykovskiy kabi bastakorlarning orkestr uslubi tahlil qilinadi. Shuningdek, O'zbekistonda orkestr ijrochiligini shakllanishi, uning taraqqiyot bosqichlari va bugungi kundagi holati o'rganiladi. Maqolada dunyodagi mashhur orkestr jamoalarining ijrochilik mahorati, orkestr ijrochiligiga oid nazariy va amaliy jihatlar ham yoritilgan. Tadqiqot orkestr san'ati taraqqiyotining umumiy manzarasini ochib berish barobarida, uning musiqiy madaniyatdagi o'рни va ahamiyatini ko'rsatib beradi.

Kalit so'zlar: Orkestr, evolyutsiya, kompozitorlar, Bax, Motsart, Betxoven, Chaykovskiy, orkestr uslubi, O'zbekiston musiqasi, orkestr ijrochiligi, mashhur orkestrlar, nazariy asoslar, amaliy jihatlar, dirijyorlik, musiqa tarixi, simfonik orkestr, milliy an'analar.

Abstract: This article discusses the emergence of orchestral art, its historical evolution, and modern forms. Starting from the first orchestral forms, the orchestral style of composers of the Baroque, Classicism, Romanticism, and the modern era - in particular, such composers as Bach, Mozart, Beethoven, Tchaikovsky - is analyzed. Also, the formation of orchestral performance in Uzbekistan, the stages of its development, and its current state are studied. The article also covers the performance skills of world-famous orchestra groups, theoretical and practical aspects of orchestral

performance. The study reveals a general picture of the development of orchestral art, as well as its place and significance in musical culture.

Keywords: Orchestra, evolution, composers, Bach, Mozart, Beethoven, Tchaikovsky, orchestral style, music of Uzbekistan, orchestral performance, famous orchestras, theoretical foundations, practical aspects, conducting, history of music, symphony orchestra, national traditions.

Orkestr san'atining ildizlari qadimgi davrlarga borib taqaladi. Antik Yunoniston va Rim davrida turli cholg'ular guruhlarda chalinar edi, biroq bu holat hali professional orkestr tushunchasidan yiroq edi. O'rta asrlarda cherkov musiqasi asosan vokalg'a asoslangan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan cholg'ular asta-sekin joriy etila boshlandi. Barokko davriga kelib (XVII–XVIII asrlar), orkestr ilk tizimli shaklga ega bo'lib, J.S. Bax va G.F. Gendel asarlarida kichik orkestrlar faol rol o'ynadi. Ushbu davr orkestrining asosiy xususiyati – cheklangan asboblarning soni va soddaligi bo'lgan.

Klassitsizm davrida (XVIII asr oxiri – XIX asr boshi) orkestr tarkibi barqarorlashib, shakl va ohang uyg'unligi yetakchi o'ringa chiqdi. Iogann Haydn, Wolfgang Amadey Motsart va Lyudvig van Betxoven ushbu davr orkestr musiqasining rivojiga katta hissa qo'shgan. Ayniqsa, Betxoven orkestr imkoniyatlarini kengaytirib, kuchli dinamikalar, keng hajmdagi tematik rivojlanishlar va yangicha tembrlar bilan boyitdi.

Romantizm davrida (XIX asr) orkestr sezilarli darajada kengaydi, tembrlar xilmaxilligi ortdi, hissiy kuchayish va drammatizm kuchaytirildi. Pyotr Chaykovskiy, J. Brams, G. Verdi, R. Vagner kabi kompozitorlar katta hajmli orkestrlardan samarali foydalangan holda asarlar yaratdilar. Ularning orkestr ishlovlari individual xususiyatlarga ega bo'lib, har biri o'zining o'ziga xos tovush palitrasi va dramatik kuchi bilan ajralib turadi.

Zamonaviy davrda orkestrlar nafaqat klassik musiqani, balki kino, teatr, elektron va tajribaviy musiqani ham ijro etadi. Orkestrlarning roli kengaygan, asboblarning tarkibi esa yangi texnologiyalar hisobiga yanada boyigan.

Taniqli kompozitorlar orkestr ijodiyotidagi uslublari: Iogann Sebastyan Bax – barokko davrining yirik vakili bo‘lib, uning orkestr asarlarida kontrapunkt va polifoniya ustunlik qiladi. Uning “Brandenburglik konsertlari” turli cholg‘ular kombinatsiyasidan foydalanish borasida misol bo‘la oladi.

Motsart – klassitsizm orkestrining noziklik, muvozanat va uyg‘unlik tamoyillarini mukammal ifodalagan. Uning simfoniylari va kontsertlarida orkestr hamohanglikda ishlaydi, har bir cholg‘u guruhi o‘z roli bilan ajralib turadi.

Betxoven – orkestr musiqasini yanada chuqur drammatizm, kontrastlar va kuchli emotsional ifodalar bilan boyitgan. Uning 5- va 9-simfoniylari orkestr imkoniyatlarining eng yuqori cho‘qqisiga chiqqan asarlardir.

Chaykovskiy – romantizmning kechinmali, lirik va yorqin tusini orkestr orqali mukammal aks ettirgan. Uning “6-simfoniya” (“Patetik simfoniya”) orkestring emotsional ifoda kuchi qanchalik ulkan bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi.

O‘zbekistonda orkestr ijrochiligining tarixi va bugungi holati: O‘zbekiston hududida orkestr ijrochiligiga oid dastlabki tajribalar XX asr boshlarida paydo bo‘la boshladi. Sovet davrida simfonik orkestrlar tashkil etildi, ularda rus va yevropa klassikasi bilan bir qatorda o‘zbek kompozitorlarining asarlari ham ijro etildi. Solih Sa’dullayev, Mutal Burxonov, Mansur Mo‘minov, Ikrom Akbarov kabi bastakorlar milliy orkestr asarlarining yaratilishiga asos soldi.

Bugungi kunda O‘zbekiston Davlat simfonik orkestri, O‘zbekiston xalq cholg‘ulari orkestri, Kamer orkestrlari kabi jamoalar faoliyat yuritmoqda. Ular nafaqat milliy, balki jahon sahnalarida ham tan olingan. Yosh ijrochilar, dirijyorlar va kompozitorlarning yetishib chiqayotgani milliy orkestr san’atining istiqboli borligini ko‘rsatadi.

Mashhur jahon orkestrlari va ularning ijrochilik mahorati: Dunyodagi yetakchi orkestrlar – Berliner Filarmoniyasi, Vena Filarmoniyasi, London Simfonik Orkestri, Nyu-York Filarmoniyasi kabi jamoalar yuqori texnik daraja, aniq ansambl uygʻunligi va keng repertuar bilan tanilgan. Ular dunyo kompozitorlarining murakkab asarlarini jonli ifoda etish borasida ilgʻor tajribaga ega. Har bir jamoa oʻzining dirijyori orqali oʻziga xos badiiy uslubga ega boʻladi. Masalan, Herbert fon Karayan (Berliner Filarmoniyasi) yoki Leonard Bernsteyn (Nyu-York Filarmoniyasi) kabi sanʼatkorlar orkestr ijrosiga yangi ruh bagʻishlagan.

Orkestr ijrochiligining nazariy va amaliy jihatlar: Orkestr ijrochiligining nazariy asoslari – asboblarning guruhi, ularning tovush palitrasi, dinamikasi va muvofiqligini oʻrganishga qaratilgan. Har bir orkestr asarining notasi qatʼiy tuzilmaga ega boʻlib, u orqali kompozitor oʻz gʻoyasini amalga oshiradi.

Amaliy jihatlar esa dirijyorlik sanʼati, ansambl uygʻunligi, har bir cholgʻuchining mahorati va sahnadagi intizomni qamrab oladi. Orkestrda ijro jarayoni faqat texnik emas, balki badiiy va emotsional muvofiqlikni ham talab etadi. Zamonaviy orkestr ijrochiligi koʻplab texnologik yechimlar, masofaviy mashgʻulotlar va raqamli notalardan ham foydalanmoqda.

Orkestrning evolyutsiyasida texnik va ijtimoiy omillar roli: Orkestrning rivojida faqat musiqa ichki qonuniyatlari emas, balki texnologik va ijtimoiy omillar ham katta rol oʻynagan. Masalan, XIX asrda sanoat inqilobi tufayli musiqa asboblarning sifati oshdi, bu esa orkestr tovush imkoniyatlarini kengaytirdi. Shuningdek, konsert zallarining qurilishi, publika kengayishi va notani bosma shaklda tarqatish orkestr musiqasini ommalashtirdi. Radiotexnika, fonograf va kinoning yaratilishi orkestr ijrosini keng auditoriyaga yetkazish imkonini berdi. **Cholgʻular tarkibining shakllanishi va turlari** Orkestr tarkibi odatda toʻrt asosiy guruhdan iborat: Yogʻoch sozlar (fleyta, oboe, klarnet, fagot). Mis sozlar (valtorna, truba, trombon, tuba) Tor sozlar (skripka, alt, violonchel, kontrabas) Ufurma (zarbli) sozlar (baraban, ksilofon, timpani, triangl va b.) Zamonaviy orkestrlarda bu tarkibga pianino, arfa, elektron

sozlar yoki hatto ovoz effektlari qo‘shilishi mumkin. Har bir cholg‘u guruhi orkestrda o‘ziga xos funksiyani bajaradi: tor sozlar – emotsional ifoda, mis sozlar – kuch va drammatizm, yog‘och sozlar – xarakter va tembr xilma-xilligi, ufurma sozlar esa ritmik va dramatik urg‘ular uchun xizmat qiladi.

O‘zbekiston orkestr san’atida milliylik va zamonaviylik uyg‘unligi: O‘zbekiston kompozitorlari o‘z asarlarida an’anaviy cholg‘ular (doira, rubob, gijjak, dutor va b.) bilan yevropa orkestr sozlarini sintez qilib, o‘ziga xos orkestr palitrasini yaratmoqda. Misol uchun, Mansur Mo‘minovning “Navro‘z” simfonik dostonida milliy kuylar orkestr muhitida yangraydi. Shuningdek, Abdulla Qodiriy, Mirtemir, Erkin Vohidov kabi shoirlar asarlari asosida yaratilgan simfonik poemalar orkestr orqali badiiy so‘z va musiqa uyg‘unligini ta’minlaydi. Bugungi kunda Toshkent Davlat Konservatoriyasi, Respublika ixtisoslashtirilgan musiqa maktab-internatlari orkestr ijrochilari va dirijyorlarini tayyorlashda asosiy o‘rin tutadi.

Mashhur dirijyorlar va ularning ijrochilik uslubi: Dunyo bo‘yicha mashhur dirijyorlar orasida Leonard Bernsteyn, Herbert fon Karayan, Gustavo Dudamel kabi san’atkorlar bor. Ularning har biri orkestrdan butunlay boshqa ohang va kayfiyatni chiqarishga qodir bo‘lgan. Masalan, Karayanning izchil va perfektsionistik yondashuvi orkestrni mukammal ansamblga aylantirgan. Dudamel esa energiyaga to‘la harakatlari bilan yosh auditoriyani jalb etmoqda, dirijyor orkestrda nafaqat texnik boshqaruvchi, balki ijodiy lider, interpretator va badiiy timsol sanaladi. Uning qo‘l harakatlari, mimikasi va hissiy holati orkestr ifodasiga bevosita ta’sir qiladi.

Orkestr asarlarining turlari va shakllari

Orkestr ijrosida quyidagi asosiy janrlar mavjud:

- **Simfoniya** – ko‘p qismlik monumental asar
- **Uvertyura** – asosan opera yoki drama oldidan yangraydigan qisqa orkestr asari

- **Симфоник poema** – bir mavzuga asoslangan, erkin shakldagi orkestr kompozitsiyasi
- **Kontsert** – orkestr va yakkaxon cholgʻu (pianino, skripka) oʻrtasidagi muloqot
- **Suitalar** – turli qismlardan iborat syujetli yoki lirik orkestr asarlari

Xulosa qilib aytganda orkestr sanʼati oʻzining uzoq tarixiy evolyutsiyasi davomida turli davrlarda shakllanib, boyib va takomillashib bordi. Ilk orkestr namunalaridan boshlab, barokko davridagi murakkab polifonik shakllar, klassitsizm davridagi uygʻunlik va muvozanat, romantizm davridagi chuqur hissiyot va keng dinamik diapazon, shuningdek zamonaviy orkestrlar ijrosidagi texnik mukammallik ushbu sanʼat turining izchil rivojlanganidan dalolat beradi. Bax, Motsart, Betxoven, Chaykovskiy kabi buyuk bastakorlarning orkestr uslubi har biri oʻziga xos boʻlib, ular oʻz davrlarining musiqa tilini boyitib, keyingi avlodlarga mustahkam zamin yaratib berdi.

Oʻzbekistonda ham orkestr ijrochiligi XX asrda jadal rivojlanib, milliy anʼanalarni jahon musiqasi bilan uygʻunlashtirish orqali oʻziga xos yoʻlni bosib oʻtdi. Bugungi kunda yurtimizda faoliyat yuritayotgan simfonik orkestrlar, xalq cholgʻulari orkestri va kamer ansambllar – bularning barchasi milliy va jahon musiqasining rivojida muhim rol oʻynamoqda.

Dunyo miqyosida esa Berliner Filarmoniyasi, Vena Filarmoniyasi, London Simfonik Orkestri kabi mashhur jamoalar yuqori darajadagi ijrochilik mahorati, texnik aniqlik va sanʼatkorlik bilan ajralib turadi. Orkestr ijrochiligining nazariy asoslari, asboblarning kombinatsiyasi, dinamik va tembrlar uygʻunligi, amaliy jihatdan esa dirijyorlik sanʼati, ansambl muvofiqligi va sahnadagi ijro madaniyati orkestr sanʼatining murakkab, ammo betakror goʻzalligini namoyon etadi.

Xulosa qilib aytganda, orkestr sanʼati insoniyat madaniyatining eng yuksak badiiy ifodalaridan biridir. U nafaqat musiqa tarixini, balki inson tafakkuri, hissiyoti va estetik didining taraqqiyotini aks ettiradi. Shu bois, orkestr ijrochiligini chuqur

o'rganish va rivojlantirish bugungi musiqa olamining dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rajabov I. Maqomlar masalasiga doir. T.:O'zadabiynashr, 1963.
2. Otanazar Matyoqubov. Maqomot. T.: Musiqa nashriyoti. 2004.
3. Botirova X.T. Theoretical fundamentals of development of people's instruments and performing arts in Uzbekistan // International Journal of Early Childhood Special Education // (INT-JECSE) DOI: 10.9756/INT-JECSE/V14I2.657 ISSN: 1308-5581 Vol 14, Issue 02 2022 -P. 5841-5846.
4. Botirova X.T. Specific characteristics of the development of spiritual - moral qualities of students // Frontline Social Sciences and History Journal, 3(06), <https://doi.org/10.37547/social-fsshj-03-06-04-P.20-30>
5. Привалова, О. А. Кармен Ж. Бизе в творчестве Элины Гаранча / О. А. Привалова // Музыкальная культура глазами молодых ученых: сборник научных трудов / Ред. -сост. Н. И. Верба; науч. ред. Р. Г. Шитикова. - СПб. : Астерион, 2015. - Вып. 12. - С. 190-195.
6. Botirova X.T. In the practice of instrumental performance, students are taught to think independently and formation of features of creativity // Middle european scientific bulletin // ISSN 2694-9970 118 Middle European Scientific Bulletin, Volume 33. -P. 52-58.
7. Botirova X.T. Scientific and theoretical views of central asian thinkers in music // Procedia of Theoretical and Applied Sciences // Volume 4. Feb 2023 ISSN: 2795-5621. -P. 54-59.
8. Акмалжонова М.В. "Дирижирование" (методы работ над партитурой). Ташкент, 2017.
9. Botirova X.T. The Role of Pop Art in the Education of Students-Youth in the Spirit of Morality and Patriotism // Web of Scholars: Multidimensional Research Journal (MRJ) // Volume: 01 Issue: 07. 2022 ISSN: (2751-7543). -P. 87-90.

10. Botirova X.T. Activities of the "History and Criticism of Music" Department During the Years of Independence // Middle European Scientific Bulletin // ISSN 2694-9970 118, Volume 33. Feb-2023 -Р. 118-121.
11. Тошматов Э. “Искусство дирижирования”. Ташкент, 2005.
12. Обучение дирижированию и оркестровое исполнительство: Сб. тр. Вып. 42 / Ред. С.З. Трубочева. М.: ГМПИ им. Гнесиных, 1979. - 165 с.
13. Жарких, Т. В. Жанрово-интонационные предвестники образа Кармен в Metodies Ж. Бизе / Т. В. Жарких // Central Asian Journal of Art Studies. - 2019. - № 2. - С. 23-32.